
ČOVEK OD STRAHA

RAZGOVOR S VLADEOM JEROTIĆEM

Vesna Mališić: U knjizi *Neurotične pojave našeg vremena* Vi ste, profesore, posebno razmatrali „patologiju duha vremena”. Iz nje izranja zgužvana, ambivalentna i teško odgonetljiva neurotična ličnost. Molim Vas da nam skicirate neurotičara našeg vremena.

dr Vladeta Jerotić: Najpre smo od Sigmunda Frojda saznali kakve sve za čoveka teške posledice ima potiskivanje seksualnog nagona, zatim od Alfreda Adlera kako je mučno izaći na kraj s osećanjem inferiornosti koje nas prati kao senka još iz ranog detinjstva, potom je došla na red agresija i posledice njenog potiskivanja, da bi nas tek Karl Gustav Jung, i posle njega Viktor Frankl upozorili da i duhovna dimenzija u čoveku može da bude potisnuta s posledicama koje nisu ništa manje rđave za čoveka nego one usled potiskivanja seksualnog ili pretpostavljenog agresivnog nagona.

Kada je Viktor Frankl opisivao pre nekoliko decenija prvi put tzv. noogenog neurotičara (od grčke reči „nous”, koja znači duh) kao čoveka kome „instinkt ne govori više šta mora da čini, niti mu govori tradicija šta treba da čini, a uskoro više neće znati šta hoće da čini”, on je pružio tačan nacrt slike savremenog neurotičara.

Ovaj neurotičar je, po mome mišljenju, ponajviše zbunjen čovek koji, iz razloga koje Frankl navodi, sve manje zna ko je, odakle je i šta treba da radi. Njegova zbunjenost je u prvom redu posledica oslanjanja na druge, a ne na samog sebe. Neurotičar našeg vremena — umalo da ne kažem čovek našeg vremena — izgubio je predstavu o čoveku, njegova duševna (a i telesna) šema izokrenuta je kao u nekih bolesnika oštećenog mozga koji sve stvari vide naopako. Za savremenog neurotičara čovek je sablast koja lebdi u praznom prostoru. Kao da su svi oni sjajni mislioci i umetnici u toku više stotina proteklih godina zapadnoevropske hrišćanske kulture (da se ograničim samo na ovu), koji su ubedeno i snažno doživljavali čoveka kao

mali kosmos, kao mikrokosmos-makrokosmos jedinstvo, bili samo smešne fantaste, zastareli romantičari i simpatične lude. Kako je bilo moguće da se, na primer, Paracelzusa ubedenost da su „sva stvorenja slova, a Čovek je knjiga u kojoj su ona zapisana; u toj se, dakle, knjizi, u Čoveku, mogu pročitati sva slova, svih stvorenja”, tako brzo izgubi iz uma i srca savremenog čoveka?

Sve je počelo, verovatno, i izvitoperavanjem dostignuća tehničke civilizacije, koja su postala novi idoli savremenom čoveku. Neprestano zapljuskivan nepodnošljivo velikim količinama čulnih utisaka, koje nijedno normalno ljudsko čulo nije u stanju da preradi, već i onako ekstravertovana priroda evropskog čoveka prepustila se ovoj poplavi utisaka, kao i ugodnostima materijalnih dobara, ostavljajući svoj jedini istinski život, onaj unutarnji da lagano vene i krznjavi.

Jesmo li došli već do duvara kada je ostao samo još odstrel? Nisam ubeđeni pesimista; Jung me je naučio da neuroza ne mora biti za čoveka i čovečanstvo samo nešto negativno. Ona je i signal, protest bolesne duše koja pritisnuta nužnošću konfliktne situacije traži spasonosni izlaz i put ka daljem sazrevanju. Da li sadašnja neuroza čoveka i sveta u kome on živi može da bude šansa za sazrevanje i preobražaj — pitanje je sada.

V. Mališić: Da li je savremena porodica sklonište i skrovište ličnosti ili je i ona kamen spoticanja? A može li se već sada govoriti i o porodici kao bolesniku?

dr Jerotić: Porodica je, verovatno, najstarija biološka i socijalna jedinica koja postoji od kada postoji čovek. Ona je u svim društvima predstavljala uslov civilizacije, kontinuitet tradicije, pretpostavku ljudske kulture. Značaj porodice, prema Bronislavu Malinovskom, u primitivnim društvima bio je beskrajno mnogo veći nego što je danas. I prvobitna religija je bila čisto porodična, negujući kult mrtvih i kult svete vatre.

Prvo veliko rasulo porodice odigralo se pred kraj postojanja rimskog društva. Zaprepašćujuće su sličnosti u manifestacijama ovog raspada — onda i danas. Dovoljno je samo spomenuti veliku nestabilnost braka, opadanje broja dece i porast neženjenih ljudi, preljube u braku, uz raznovrsnost seksualnih perverzija, uživanje u materijalnim dobrima i naglo opadanje osećanja odgovornosti za ovakvo stanje, koje se odigralo neskriveno pred očima i ušima rimskih građana. Takvo je bilo stanje braka i porodice u Rimu kada su Hristovi apostoli jevandelskog ideala braka i porodice krenuli u pohod hrišćaniziranja antičkog paganskog sveta. Posle skoro

dve hiljade godina trajanja patrijarhalne hrišćanske porodice, danas smo svedoci njenog drugog, velikog raspada, s istovetnim karakteristikama iz onog prvog perioda.

Porodica više nije, ili je sve manje, sklonište ličnosti, tihi kutak predaha i neophodnog obnavljanja istrošenih snaga u zamornoj i iscrpljujućoj spoljašnjoj trci za novcem, posedom i položajima. Otac više nije autoritativan, majka se budi iz vekovnog sna i traži svoja prava; s kim i kako treba da se dete identifikuje i tako stekne prvi i najglavniji uslov za razvoj svoga identiteta? Dete tako već raste zbunjeno. Nesporazumi između roditelja i dece posledica su njihove obostrane zbunjenosti zbog izgubljenih ili zamenjenih uloga.

Današnja porodica jeste dobrim delom neurotična, pa onoliko koliko neurozi pridajemo bolesnog, toliko je onda i porodica bolesna. Da li je to „bolest na smrt”? Odgovor će zavisi od našeg stava prema sopstvenoj civilizaciji i kulturi. Ako smo ove osudili na smrt, osudili smo i porodicu. Srećom, sudbina porodice ne zavisi samo od očajnih i od porodica davno napuštenih pojedinaca koji sami ispoljavaju ili mržnju, ili strah od osnivanja sopstvene porodice. Prema onome što znamo o razlozima postanka i trajanju porodice kroz hiljade godina, možemo da pretpostavimo da će porodica morati i dalje da postoji. Posle današnje, sve uočljivije faze eksperimentisanja s porodicom, u smislu rasprostranjene pojave „divljih brakova”, brakova bez dece i odvojenog života „mora da nastupi ili novi preobražaj porodice ili njena smrt. Porodica-bolesnik u krizi je (krizu čitaj i prema grčkom originalu ove reči, u kome ona znači i sud), i niko ne zna da li će i kako preboleti.

V. Mališić: Društvene nauke su sve više sklone da se bave društvenom grupom i kolektivitetom. Ima se utisak da im izmiče pojedinac. Znamo li mi doista šta se u čoveku samom zbiva? Ili se pojedincem bavimo isključivo onda kada je on „iskočio iz zgloba” i kada je „bolestan”?

dr Jerotić: Imam utisak da je relativan neuspeh hrišćanstva da u toku dve hiljade godina svoga trajanja preobrazí čoveka po ugledu na Hrista i njegovog, možda najvećeg apostola Pavla, učinio savremene naučnike, psihoooge i sociologe skeptičnim u pogledu mogućnosti preobražaja čoveka individualnim, introspektivno-meditativnim putem. Industrijska revolucija, marksistička revolucija i savremena kompjuterizovana, robotska, tehnička civilizacija udružili su se u novom, do ovog veka nepoznatom podvigu, da promene čoveka delujući na njega spolja. Putem promenjenih ekonomskih odnosa i novom raspodelom materijalnih dobara, ali i zaglušjem televizijskih i ostalih sredstava masovne komunika-

cije kojim se umrtvljuje, već u klici, svaka ozbiljnija ljudska aktivnost, programiranjem dana i u njemu toka ljudskih misli i osećanja, od čoveka se traži promena.

Zanimljivo je pratiti kako se razvijala psihoanalitička psihoterapija. Ona je počela svoj razvoj početkom ovog veka kao izrazito individualna disciplina koja je u punoj diskreciji osposobljavala čoveka kao pojedinca da bolje upozna sebe i svoje konflikte i da možda iz ovakvog uvida izvuče i neke koristi za svoj uspešniji praktični život. Dugo je bilo nezamislivo da se u ovakvu individualnu psihoterapiju umeša, milom ili silom, neko iz porodice lečenog štićenika. Rezultati ovakvog lečenja bili su više nego skromni. A potom, ne samo zbog ovakvih rezultata u lečenju, mnogo više zbog opšteg talasa omasovljenja kulture, najpre u Americi, a onda i u evropskim zemljama, javio se prvi stidljivi pokušaj lečenja grupnom psihoanalitičkom psihoterapijom. Danas je grupna psihoterapija, ne samo ona psihoanalitička, uspešno istisnula individualnu terapiju, koja je postala skup i vremenski (zbog dužine) neprilagođen način pomaganja sve brojnijim neurotičnim ljudima.

Setimo se i iskustva Eriha Froma. Najpre oduševljen psihoanalizom i njenom psihoterapijom, u čudnom zanosu propovedajući da psihoanaliza može da izmeni društvo (doduše, nešto modifikovana ublaženim marksizmom), From je doživeo bolno otrežnjenje od ove iluzije okrećući se zen-budizmu a pred kraj života i svojoj izvornoj jevrejskoj tradiciji Talmudu, tražeći, ne više za društvo, već za sebe nadu u smisao postojanja.

Pojedinac tako ostaje stalno „kratkih rukava”. Košulja koju mu je bila sašila Crkva i kada je ova imala najbolje namere, bila je previše dugačka za njega, novovekovne „društvene grupe i kolektiviteti” šiju mu neprestano kratku košulju. Kako pomoći pojedincu i pre nego što je „iskočio iz zgloba” i kako kada da je već iskočio? Ovaj zadatak bi trebalo da ispuni mentalna (preventivna) higijena, preventivna medicina, ali i prevencija u svakoj oblasti života uopšte (privrednom, ekonomskom, biološkom itd.). Ko još, međutim, zna i mari za mentalnu higijenu, dok je predupređenje raznih nesreća privilegija samo onih nekoliko stvarno bogatih zemalja u svetu! Pa i kada se čovek razboli, fizički, ili još mnogo pre, i najpre, psihički, kako je žalosno malo individualnog lečenja, još manje onog što je tako veličanstveno Martin Buber nazvao susretom Ja-Ti! Još su srednjevekovni lekari znali, nasleđujući ovo znanje od stare grčke medicine, da je svaka bolest uvek individualna, lična priča jedinstvenog, neponovljivog, svojevrsnog čoveka kao posebne ličnosti, pa da je i uspešno lečenje

moguće samo kada otkrijemo i rastumačimo šifru te zasebne ličnosti. Nije moguće ništa značajno postići kolektivizacijom lečenja, uniformnim nabranjem simptoma, postavljanjem rutinske dijagnoze i davanjem istih lekova namenjenih istoj bolesti. Tako se leči bolest, ali ne i bolesnik. A u slučajevima psihičkih smetnji, koje u stvari predstavljaju alfu i omegu i većine fizičkih bolesti (broj tzv. psihosomatskih bolesti već je nepregledan), koliko ostaje vremena, znanja i umeća, srca i ljubavi onom smešno malom broju individualnih psihoterapeuta, ili još manjem broju sveštenika (uglavnom protestantskih), koji hoće i znaju da se bave logoterapijom ili drugim vidovima individualne egzistencijalističke psihoterapije?

Zar nije žalosno i tragično stanje pojedinca danas, pojedinca koji nije stigao da postane ličnost, a ipak i on s pravom traži individualnu, a ne samo kolektivnu pomoć? Opet smo u situaciji da Diogenovom lampom tražimo Čoveka, umesto njega češće susrećemo zbrisano ili i neoformljeno lice savremenog *anonimusa*.

V. Mališić: Da li čovekovo neopiranje frivolnosti civilizacije optužuje i samu njegovu prirodu?

dr Jerotić: Sigmund Frojd i svi psihoanalitičari posle njega neumorno su ponavljali da u čoveku od rođenja do smrti ratuje „princip zadovoljstva” s „principom realnosti”. Češće i trajnije pobeđe postiže „princip zadovoljstva” koji nije samo u službi Erosa nego služi i „frivolnostima civilizacije”. U ljudskoj je prirodi, dakle, da teži ne samo krupnim zadovoljstvima (koja su u službi Duha i Erosa), već i brojnijim sitnim zadovoljstvima koja namiruju ne samo naša čula i materijalne potrebe, već idu naruku zavisnoj, pasivnoj i inertnoj strani ljudske prirode koja je i sama deo opšte prirode, odnosno materije koja poseduje ovakva svojstva. Nije više lako objasniti savremenom prosečnom čoveku koji sve manje zna, kao što smo rekli, ko je, odakle je i kuda ide (čovek bez svojstava, bez identiteta) da on i duhovno i telesno kržljavi i bukvalno se suši kada se predaje sve manje kontrolisano i kritično, a sve više kao neko opijeno i ošamućeno zamorče svim sitnim i manje sitnim „frivolnostima civilizacije”. Sve danas u civilizovanom (ali ne uvek i kulturnom) svetu ide na ruku uspavlivanju i ponižavanju jedne, a veštačkom tovljenju druge ljudske prirode.

Treba se opet podsetiti da mi već odavno nemamo instinkte koji bi nam rekli šta treba i moramo da uradimo, a šta ne. Svaki višak u „dobra civilizacije” potpomaže onom delu naše prirode koja je infantilna i sklona regrediranju, koja bi da joj opet bude „toplo, meko i vlažno”

kao nekad u majčinoj utrobi. Mi ne možemo živeti bez materijalne civilizacije, ali zašto moramo da budemo njeni zarobljenici koji nisu više ni svesni da su ograđeni bodljikavom žicom, umesto da budemo slobodna bića koja biraju, odvajaju i zadržavaju za sebe samo ono od te civilizacije što neće smetati razvoju celine ličnosti. Da bi mogao slobodno da bira savremen čovek treba da se prethodno probudi iz novovekovnog civilizacijskog mamurluka i da se podseti ko je on zapravo. Kultura se zida iz čežnje i oskudice, a civilizacija iz viška i straha. Da li smo još uopšte u stanju da shvatimo duboku istinitost reči Hermana Hesea: „Najsigurnije imanje čovekovo je njegovo siromaštvo, čovekov pravi hleb je njegova glad“?

V. Mališić: Vaš kolega psihijatar dr Jovan Rašković nedavno je izjavio da su čovekova ontološka svojstva sloboda, nada, vera i agresija. Šta Vi mislite da li se čovek izgubio pre nego što je i uspeo da se ostvari kao autonomno biće? Šta je sa njegovom ljudskom suštinom, sa njegovom prirodom?

dr Jerotić: Jovan Rašković je u pravu. Čovekova ontološka svojstva jesu sloboda, vera, nada i agresija. Da, i agresija i agresivnost (po nekim autorima, to nisu sinonimi), ali ne kao nekrofilija i destrukcija, već kao prirodan nagon kretanja ka nečemu, davanje sebe nečemu, obraćanje nekome ali i u smislu napasti nekoga, narsnuti na nekoga (sva ova značenja potiču od latinske reči *aggredior*). Već ove raznovrsne mogućnosti koje pruža čoveku agresija upućuju na povezanost agresije sa slobodom, i sa čovekovim izborom. Agresija, dakle, kao izvorna crta ličnosti jeste težnja ka preduzimljivosti, energičnosti i uopšte, aktivnosti, ali može da se pretvori i u težnju za razaranjem, i to drugih osoba, objekata i samog sebe. Erih From je zato s pravom razlikovao benignu od maligne agresije.

A šta tek reći o veri koja je „ukorenjena u osnovnim uslovima postojanja ljudskog roda“ (E. From), „univerzalni, ljudski fenomen, arhetip, nasledni psihički talog, svojina kolektivno nesvesnog svakog od nas“ (K. G. Jung)! Ne poznajem tačniju i kraću definiciju vere od one koju je dao apostol Pavle u poslanici Jevrejima): Vera je tvrdo čekanje onoga čemu se nadamo i dokazivanje onoga što ne vidimo. Kome bi čoveku, ko ne zna izvor ove definicije, palo na pamet da ona potiče s jednog prastarog religioznog izvora? S verom ide ruku pod ruku, nada, a s njima zajedno, opet, sloboda.

Ako vera, nada, sloboda, agresija predstavljaju opšta svojstva ljudskog bića kao takvog, u šta ne sumnjam, oni su nam ili dati i zadati (od koga, kada?), ili smo ih mi otkrili (u sebi, negde

spolja?) u pradavna vremena postavljajući ih sebi kao ideale koje tek treba ostvariti. Ne samo za sebe već i za druge, ne samo individualno već i u društvu. Čovek *jeste* autonoman, što mora da znači da je samostalan, u krajnjoj liniji da je slobodan, ali on tu svoju autonomiju još nije *ostvario*. Čovek *jeste* slobodan, ali on ni svoju slobodu nije još *ostvario*, ni kao individualno, ni kao društveno biće.

Na mestu je pitanje o ljudskoj prirodi, ali kako o njoj uopšte govoriti? O primarnoj ljudskoj prirodi niko se, osim ubeđenih spiritualista, ne usuđuje da govori. O sekundarnoj prirodi znamo nešto više, ali je ona toliko otuđena od sebe same da je već moguće govoriti i o tercijarnoj ljudskoj prirodi, a ova priroda, bojim se, više i nije nikakva priroda, već onaj preteći *anonimus* o kome sam ranije govorio.

Sećam se jedne sasvim originalne Paracelzusove ideje koja veli da će Strašni sud doći čim se ispune sve boje, forme i običaji ljudski i kada više ne bude mogao da se rodi ni jedan čovek koji ne bi bio jednak nekom drugom čoveku.

V. Mališić: Lako ćemo se složiti da se čovek u uslovima savremenog života često ne ponaša saglasno svojoj prirodi već zahtevima grupe kojoj pripada. Da li je takva njegova saglasnost samo oblik zavisnosti?

dr Jerotić: Opet stojimo pred istom zagonetkom: ljudskom prirodom. Sada ja moram da pitam: pred kojom prirodom se čovek često ne ponaša saglasno? Pred onom naših životinjskih predaka, ili onom koja je sačinjena „na sliku i priliku Božju”? Pred primarnom, sekundarnom ili tercijarnom prirodom, koja je, možda, u nastanku?

U svakom slučaju, u savremenom društvu čovek je u tešnjem dosluhu sa zahtevima grupe nego sa sobom. Nije li i to posledica njegove neizvesnosti o svojoj stvarnoj prirodi? Jonesko, blizak nekoj mojoj intuiciji, to je jednom ovako izrazio: „Mi smo svi u traženju nečeg izvanredno važnog, zaboravili smo šta je to bilo, ja pišem memoare čoveka koji je izgubio pamćenje... Kao da živimo u nekoj dubokoj letargiji. S vremena na vreme probudimo se za nekoliko trenutaka, tada ponovo potonemo u prazno spavanje”.

Naravno da je čovekova saglasnost sa zahtevima grupe oblik njegove zavisnosti. Potreba za pripadnošću, zavisnošću i autoritetom trojstvo je koje takođe čini ontološku ljudsku prirodu. Ovakvo trojstvo počinje samim rođenjem i bespomoćnim stanjem ljudskog odojčeta, zaista, kako je to već davno rečeno, najbespomoćnijeg bića u prirodi. Kakvo god bilo detinjstvo, a ono je najčešće, bar u našim balkanskim uslovima bilo

mučno i sirotinjsko (i materijalno i duševno), nikad u odraslog čoveka kasnije, dovoljno osećanja da stvarno nekome i nečemu pripada, da je zavisian od nekoga ili nečega na način slobodnog čoveka i da je u svome životu bar jednom ostvario susret sa čovekom od autoriteta, znači onim čovekom koji je bio auctoritas (prema izvornom značenju reči — neko ko podstiče), a ne s autoritarnim čovekom (onim koji nameće svoju volju drugome). A sve je to neophodno čoveku da bi kasnije postao individualan, slobodan i svoj — neophodna je i pripadnost nekome, i zavisnost od nečega, i stvaran autoritet. Nema slobodne ličnosti koja prethodno nije prošla kroz fazu identifikacije s nekim autoritetom, a potom i otpora prema tome autoritetu. Ne treba zaboraviti da je čovek i kao slobodno biće, i naročito kao biće koje voli, u zavisnosti. Razlika je, međutim, velika prema zavisnosti kao obliku nesvesnog ili polusvesnog robovanja idejama, ali i odsustvu ideja u nekoj grupi.

Sve dok ne bude u bilo kome većem ili manjem kolektivu dovoljno samostalnih ličnosti, takvim kolektivom vladace ne samo sociološke zakonitosti nametanja i zavisnosti, već i biološke zakonitosti dominacije i hijerarhije (Konrad Lorenz). Duhovna uspavanost ljudi odgovara grupama koje vladaju, jer kako bi inače one tako dugo vladale?! Mnogo je lakše slediti biološke zakone dominacije i hijerarhije) naših predaka nego krčiti nove puteve slobode, uz pomoć sve slobodnijih i samostalnijih ličnosti. A čime se bolje može uspavati čovek u grupi, od najstarijih vremena do danas, nego „hlebom i cirku-som“? Otud treba doslovno promisliti i primiti reči Matije Bečkovića, iz jedne njegove pesme, koja završava ovako: Teško onoj zemlji i narodu / đe je više hljeba nego vjere / S malo hljeba i sa dosta vjere / čovek može čovek postati.

V. Mališić: Današnji čovek je po mnogo čemu čovek *između*. Ni tu, ni tamo. Razapet između bolne ranjivosti i užasne surovosti. On se sveti i sebi i svetu. I nosi svoja opterećenja, slabosti i, često, nemogućnost da se iskaže i svoju sliku o životu i svetu saglasi sa stvarnim svetom i životom. Kakva je to atmosfera za razvoj ličnosti? A kakva za razvoj bolesti?

dr Jerotić: Davno je još rečeno da je čovek „čardak ni na nebu ni na zemlji“. Čovek je uvek bio *između*. On je pripadnik dvaju svetova, nebeskog i zemaljskog, svesnog i nesvesnog, racionalnog i iracionalnog, svetlog i mračnog. Njegova svest i njegova samosvest ostale su do danas neobjašnjivi fenomeni. Džon Ekles (John Eccles), australijski naučnik, koji je za istraživanja moždanih funkcija dobio Nobelovu nagradu 1963, ne može da objasni nastanak našeg

Ja samo iz evolutivnog razvoja mozga. Verovatnoća pojavljivanja svesti i samosvesti kod živih bića, zaključno s čovekom, prema Eklesovom izračunavanju, je 10^{10000} ; to praktično znači da nije bilo nikakve verovatnoće za čudo koje se ipak odigralo — nastanak svesnog života. Kako i zašto se to dogodilo, niko ne zna da kaže. Jedno je sigurno, za Eklesa i mnoge druge poznate naučnike danas, da teorija evolucije ne može sama da objasni ovu zagonetku. Zagonetka tako ostaje ili postaje tajna.

Zašto je ovo bilo potrebno reći? Pa, zbog onog između u Vašem pitanju. Čovek je, tako, ili nedovršeno biće, čemu su više skloni naučnici, ili „palo biće”, čemu su skloniji umetnici i, naravno, religiozni, naročito hrišćanski religiozni mislioci. Zar nije, uostalom, čovekovo izdvajanje iz porodice, kada je već svesno pravio oruđa, ali odmah i ukrasne, umetničke predmete, već bio neki „pad”, i to u odnosu na savršeno instinktivno ponašanje životinjskog sveta?

Da li su današnji uslovi, tako manifestovane suprotnosti između ljudske preosetljivosti (rekao bih, više nervne, materijalne, nego osećajne, duhovne prirode) i ljudske surovosti izuzetno nepovoljni za razvoj ličnosti, ili je slično stanje i uverenost u ovu rđavu izuzetnost postojalo i u ranijim vekovima, teško je prosuditi. Bolno je podsećati se vremena ljudske surovosti u miru i naročito u ratu, od judejsko-vavilonskih ratova, preko bugarskovizantijskih (u IX veku) do onog što se dešavalo u našoj zemlji 1941. godine, ili, mnogo godina kasnije, u Kambodži.

Možda bismo mogli ove suprotnosti da posmatramo i na način heraklitovske dijalektike, pa da kažemo da nove ideje i nova saznanja najbolje uspevaju na nadubrenoj zemlji. Lekari imaju, ponekad, običaj da se izražavaju paradoksalno o nekim bolestima formulom: Što gore, to bolje! Možda se neke negativne pojave u društvu moraju do kraja ispoljiti i sagledati, da bi sociološka, psihološka, pa i antropološka dijagnoza ovih pojava bila pouzdana. Bez tačne dijagnoze, zna se, nema ni terapije. Čemu je vodilo, na primer, zataškavanje nacističkih zločina pred mladim ljudima koji nisu zapamtili rat u posleratnoj Nemačkoj? Samo opasnom potiskivanju istine. Posle mnogo otpora istina je izašla na videlo i to je, uz jednu stravičnu katarsu, ipak pročistilo vazduh u Zapadnoj Nemačkoj.

Jung je jednom pisao da je bolest ta koja nas leči, a takvo je bilo shvatanje i svih odličnih lekara u prošlosti, od Hipokrata, preko Paracelsusa, do Junga. Naravno da je za svaki ovakav dragocen plod bolesti (društvene ili individualne, mentalne ili fizičke) potreban napor svesti, pot-

rebna je silna želja za osveščivanjem. Nije naše nesvesno u odnosu na svest uvek samo neprijateljsko prema ovoj našoj potrebi.

V. Mališić: Da se još malo zadržimo na čoveku između ili da se pozabavimo čovekom u „egzistencijalnom vakuumu”. Čovekom koji se našao između institucija koje ga uklapaju u sistem i čine neslobodnim i njegove potrebe da stigne do sopstvenog izbora i slobodne ekspresije. Kako on u svemu tome pronalazi svoj smisao? I šta je s njegovom „voljom za smislom”? Da li se i ona gubi pre nego što uopšte i može dotaći smisao?

dr Jerotić: Da se, najpre, podsetimo Viktora Frankla i njegovih noogenih neuroza. Za razliku od brojnih drugih neuroza, koje su tako temeljno opisali Sigmund Frojd i njegovi učenici i disidenti, Frankl je u našem veku otkrio jedan specifičan vid neurotizma koji ne počiva na kompleksima i na konfliktima u uobičajenom smislu, već na konfliktima savesti, na sukobima vrednosti na egzistencijalnoj frustraciji i egzistencijalnom vakuumu. Kod većine ovakvih noogenih neurotičara volja za smislom je oštećena na ovaj ili onaj način. Moramo, naravno, prethodno da prihvatimo da je u čoveku oduvek postojalo nešto što bi se najpribližnije moglo označiti kao volja za smislom. Ona je, po mome mišljenju, i biološke i duhovne prirode.

I sada smo opet pred jednim paradoksom. Što su spoljašnji uslovi za prirodan razvoj ove volje za smislom — odnosno esencijalne ljudske potrebe da se iskaže, razvije, sazri i donese plod svoje unutarne i spoljašnje borbe — teži i nepovoljniji, to mogućnost da se ona (volja za smislom) iskaže (još ne i ostvari) postaje veća. Frankl je do ove ideje o smislu došao u najgorim mogućim uslovima življenja, u nacističkom koncentracionom logoru, gde je posmatrao i pratio ko preživljava i zbog čega, a ko ne. Tada se i rodila u njegovoj glavi čuvena izreka: Prvo je filozofirati, pa onda živeti!

Nećemo, ipak, preterivati. Rekao sam da se u teškim spoljašnjim uslovima, mada isto tako i u dramatičnim unutaršnjim krizama, javlja veća mogućnost da se smisao otkrije; to je još uvek samo mogućnost, ili, kako bi Arnold Tojnbi rekao, izazov i šansa. Mi, prema tome, ne možemo da znamo šta će proizaći ni iz današnjeg „egzistencijalnog vakuuma” koji je u svetu nesumnjivo u porastu. Poznato je da suviše dugo trajanje neprirodno jakog pritiska, naročito, na osetljive duhovne kvalitete čoveka, može da dovede do njihove atrofije, kao što u drugim uslovima vodi do kompenzatorne, korisne hipertrofije.

V. Mališić: Preovlađujuću sliku modernog savremenika prati prevelika ozbiljnost, namrštena i bezvoljna lica, nezainteresovanost i ravnodušnost. Često i vrlo mladi ljudi izgledaju kao da im je svega dosta i kao da su životom već oseleli. I smeh je proteran u rutinu i komercijalnost. U mehaničku reakciju. Civilizacija se pokazala kao izdajica čovekove prirode. Ona čak ide dotle da je stavlja na stub srama. Pošto je čovek prerušen u potrebu civilizacije i lišen sopstvene potrebe, on je nateran da bude ono što nije, nezavisno od sistema u kome opstaje. Kakav je to odnos čoveka i njegovog društvenog sveta?

dr Jerotić: Ako se civilizacija pokazala kao izdajica čovekove prirode, a civilizaciju je stvorio i dalje stvara čovek, onda izgleda da je čovek izdajica čoveka. Opet se vraćamo na ljudsku prirodu i pitanje o kome smo ranije raspravljali, koja priroda čoveka izdaje: sekundarna primarnu, tercijarna sekundarnu? Kao psiholog i psihijatar, nisam u stanju drukčije da razmišljam nego centrifugalno, od unutra ka spolja, od središta prema periferiji, iako odmah, priznajem, da je o središtu teško naučno, pa i strogo logično, govoriti. U središte se mora jednostavno verovati, kao u Nedremano Oko. Besmisleno je razgovarati o centrifugalnim i centripetalnim silama i u fizičkom i u psihološkom smislu ako središta nema. Ono je nužna pretpostavka našeg postojanja. Zar ne govorimo o magnetnom centru Zemlje, o Suncu kao centru našeg planetarnog sistema, o osnovi čitave Galaksije, ili o srcu kao središtu našeg življenja? Dete već vrlo rano ume spontano da kaže „Ja, ili: Ja sam ja! Ako se nama danas ipak čini da središta nema, ili da se može naučno i filozofski razgovarati i bez pozivanja na neko središte, ja onda jedino znam da odgovorim rečima jednog našeg starijeg filozofa, koji je napisao: „Ako je razoren centar, svaka se tačka periferije oglašava središtem”. Ne živimo li danas upravo u jednom takvom svetu!

Da se vratimo na civilizaciju i čoveka. Ne možemo ni o njima da sudimo neutralno i strogo objektivno posmatrajući ih spolja. Opet je to čovek, ta nepoznanica, koji je stvorio i civilizaciju i kulturu, sve što je u njima dobro i rđavo. Nama danas izgleda kao da je „čovek nateran da bude ono što nije”, ali, pitam, ko ga je naterao. Ako počnemo da dozivamo nepoznate sile spolja koje na nas deluju, vraćamo se na magijski način mišljenja.

Želim da kažem da kakav je čovek danas, takav je i njegov odnos prema društvu, kakvi su članovi porodice, takva je porodica u celini, kakav je narod, takva mu je vlada. Tačno je, međutim, da čoveku danas sve više izmiču neke bitne stvari koje sve teže prepoznaje u šumi protiv-

rečnih događaja takvih istih informacija o događajima. Ono što nas sve do besa dovodi, a onda prevede u resignaciju, čak i u apatiju, jeste naša nemoć, koja raste, da prepoznamo glavne pokretače današnje „strave i užasa” civilizacije, ili bar takvog jednog njenog dela. Kao da je neko namerno spustio maglu (vidite, kako i sam ulaćem u magijsko mišljenje) na događaje u svetu da bi ljudi što manje mogli stići do izvora i razloga događaja. Otkada je sveta i veka znalo se za dva opaka makijavelistička principa primenjivana na društvo; jedan je: Podeli, pa vladaj, a drugi: U mutnom se najbolje lovi! Ljudi postaju danas sve više mrzovoljni, namršteni i ravnodušni jer se osećaju savršeno bespomoćnim da shvate, najpre, šta se oko njih, u magli, i zakulisno, dešava, a onda, naravno, bespomoćni da bilo šta preduzmu *protiv*. A upravo takvo psihičko stanje ljudi je krajnje opasno i pruža opet, kao u prvoj polovini XX veka, idealne šanse za pojavu novih diktatora.

V. Mališić: Sva istraživanja pokazuju da su atributi čovekove teskobne egzistencije strepnja i strah. Da li je čovek zavisian i zato što se plaši?

dr Jerotić: O strahu je samo u toku poslednjih godina i u svetu i kod nas pisano mnogo, delimično i dobro. Teško je razvijati nove teorije o strahu. Podsećam, najpre, na poznati i dokazani separacioni strah odojčeta u osmom mesecu života. Već taj strah nosi u zametku ono bitno što je Seren Kjerkegor o strahu pisao, naime, da je „strah iz osnova dijalektički dvoznačan: on je simpatetička antipatija i antipatička simpatija.” Dete se boji odvajanja od majke pošto tako prestaje njegova zavisnost koja mu godi, jer podrazumeva neodgovornost, a u isto vreme, iz te iste njegove prirode, nešto ga goni da se oslobodi zavisnosti, da postaje lagano samostalno, da se otisne u avanturu „individua-cionog procesa”. Sve tako *isto ostane* tokom celog čovekovog života! Kod svakog čoveka, doduše, drukčije, sa specifičnom i promenljivom dinamikom, možda zavisno (tako bi rekli psihoanalitičari) upravo od srećnog ili nesrećnog razrešenja onog prvog, separacionog straha.

Ne bih želeo da precenim značaj straha za ljudski individualni i kolektivni život, ali ne mogu se oteti utisku (možda mi sada psihijatrijsko iskustvo više odmaže nego što pomaže) da je taj značaj vrlo veliki. Nije slučajno da u svim jezicima sveta postoji više izraza za pojam straha (u našem jeziku osim reči strah, postoji još i bojazan, strepnja, plašnja itd.) od kojih svaki kazuje nešto zajedničko o opštem pojmu, ali u isto vreme i nešto različito, specifično. Mnogo je pojava i u ličnom i u društvenom životu, naročito mnogo abnormalnih i bolesnih pojava koje se mogu mirno svesti na „prvu figuru” —

strah. Pa ipak, strah je nužan. On signalizira opasnost (spoljašnju i unutarnju), on nas štiti od lažne sigurnosti, on nas opominje i čini budnim i opreznim.

V. Mališić: Koji su čovekovi iskonski strahovi, a koji su ovovremeni?

dr Jerotić: U iskonske strahove možemo da uvrstimo čovekov strah od prirodnih katastrofa, strah od nevidljivih sila, i strah od smrti. Ovi strahovi nisu prestali da budu aktuelni ni danas, mada je strah od demona delimično iščezao, a delimično doživeo neobične preobražaje. Iz psihoanalize nam je poznato da je teško izboriti se sa tzv. slobodno-lebdećim strahom, strahom koji nije vezan za neki određeni odjekat, pa se zato snažnije doživljava. Ovo je najčešće strah koji potiče od odlomljenih autonomnih kompleksa racionalnog i iracionalnog u ljudskoj psihi.

Mislim da nije postojala epoha u ljudskoj istoriji u kojoj čovek kao pojedinac i kao deo društva nije doživljavao intenzivne strahove. U XX veku strahovi ne samo da nisu iščezli, što bi neko naivno mogao da pretpostavi, s obzirom da su tehnička civilizacija, donekle i političke revolucije, prilično ublažile spoljašnje nepovoljne činjenice koji su ranije prouzrokovali kod ljudi opravdani strah, već se čini da su ovovremeni strahovi postali jači nego nekad. Zbog čega je tako? Čini mi se kao da se sfera doživljavanja straha danas, ako izuzmemo najsiromašnije zemlje u kojima se, na našu zajedničku sramotu, još umire od gladi, sve više sužava. Najjači strahovi u ovom veku u zemljama u kojima je vladala ili još uvek vlada diktatura bili su strahovi od čoveka, od drugog čoveka. Ovaj strah može da bude tako jak da potisne svaki drugi strah. U drugim zapadnim zemljama, uključujući Ameriku, koje nisu znale za diktaturu, gde je ostvareno materijalno blagostanje nepoznato ranijim vekovima, rastao je u čoveku postepeno strah od samog sebe. Nije li to egzistencijalni strah, definisan kao kategorija straha koja nastupa onda „kada su granice instinktivne sigurnosti napuštene, nepoznate oblasti prekoračene, a 'vrtoglavica slobode' treba da se podnese“?

Često sam se pitao otkud toliko nezadovoljstva, depresije sve do samoubistva, toliko psihosomatskih bolesti, alkoholizma i narkomanije i, naravno, straha upravo u zemljama bogatim materijalnim životom koji pruža čoveku sve vrste tehničkih olakšica za svakodnevni život, u zemljama s nesumnjivim demokratskim slobodama, o kojima neke druge zemlje mogu samo da sanjaju. Nije li u pitanju neka duboka i skrivena laž? Nije li čoveku nametnut jedan život (nametnut bez vidljivog diktatora ili neke fanatične

ideologije) koji on ne može i neće da živi. Zatrobljenik zlatnog kaveza, ovakav čovek pokazuje svoj revolt na sličan način kao onaj veštak u gladovanju, u istoimenoj Kafkinoj priči.

Šta sam želeo da kažem? Danas je čovečanstvo i sa svojim strahovima stiglo do zida. Ako izuzmemo arhajski strah od prirodnih katastrofa (zemljotres, poplave, vatra), onda dva druga najjača straha jesu, po mome mišljenju, strah od sebe samog i strah od drugog čoveka. Oba ova straha se danas iskustveno doživljavaju. Strogo psihoanalitički govoreći, i strah od drugog čoveka je u stvari strah od sebe samog. Čak i kada ne prihvatimo tezu da je strah od agresivnog čoveka strah od sopstvene agresije, dugotrajni dodir s ovakvim čovekom, preko poznate „identifikacije s agresorom“ učini da i sami postanemo agresivni. Tako su uplašeni sinovi „jakih“ očeva kasnije postajali tirani u sopstvenim porodicama, a Staljin je rvući se s nasilničkim ruskim carevima, postao i sam gori od svih njih.

Ostaje značajno pitanje da li čovek i čovečanstvo nešto mogu da nauče preko iskustva straha. Prilike da se nešto nauči pružio je ovaj vek, reklo bi se, više nego bilo koji raniji.

V. Mališić: U Vašem članku „Jedan nemoguć razgovor sa Ivom Andrićem“ čitam: „Možda je u početku bilo i drugih motiva, ali danas je glavni strah. Od straha su ljudi zli i surovi i podli, od straha su darežljivi, čak i dobri... Kad u bojažljivom čoveku obamre strah, onda se i takvog treba pribojavati isto kao i onog koji je prirodno hrabar. Možda i više“. Kakav je put od straha do agresije — nasilja?

dr Jerotić: Nekada se to intuitivno znalo, danas je ovo psihološka nauka, uz preobilnu praksu agresije u našem veku, tako reći svuda u svetu nepobitno dokalaza: najveći deo ljudske agresije direktna je ili indirektna posledica straha. I domaće i divlje životinje, osim kad su gladne, napasće najčešće iz straha. Kada malo zagrebemo psihu nekog agresivnog čoveka, otkrićemo kompleks niže vrednosti, koji predstavlja idealnu hranu za strah. Pošto je svako dete, prema tačnom zapažanju Alfreda Adlera, inferiorno u odnosu na odrasli svet, i tu svoju slabost bolno doživljava, dati su i uslovi da se zbog te slabosti doživi strah. Mada su načini kompenzovanja ove slabosti, odnosno straha i u deteta i kasnije odraslog čoveka, srećom, brojni i raznovrsni, jedan od relativno čestih načina ovog kompenzovanja, tačnije, rečeno, bolesnog natkompenzovanja, jeste agresija. Kada se jednom dobro uhoda ovakav način reagovanja, on onda funkcioniše poput uslovnog refleksa, celog života. Tako je veliki broj agresivnih ljudi u osnovi

i prisno, kukavički raspoložen. Ako se to jednom obelodani, nastaje krah, „nervni slom“, depresija ili — još teža agresija. Ukoliko je dete bilo jače i bolnije ponižavano od najbliže okoline, utoliko je veća verovatnoća da će se u takvom odraslom čoveku razviti maligni tip agresije. Udružena s inteligencijom, sposobnošću organizovanja i rukovođenja, ova vrsta agresije uzima pogubne razmere. Ona se širi od manjeg na veći kolektiv, i odjednom, eto takvog čoveka na kormilu države!

Ne treba ni ovom prilikom preterivati. Ima dosta vrsta strahova u čoveku koji se nikada ne pretvore u agresiju, kao i onih oblika ljudske agresije koja nije posledica straha. Ostaje ipak paradoksalna opomena da se treba bojati, ili bar biti oprezan sa plašljivim čovekom. U svakom slučaju, strah nas prati doživotno. Ako se ne budemo plašili drugog čoveka, niti života, plašićemo se smrti. Za neke misliće većina strahova može da se svede na jedan jedini i stalni, strah od smrti. Moram ipak da ponovim ono što sam u svojoj knjizi *Neuroza kao izazov*, u članku o „Dva lica straha“, napisao: Strah je najstarije osećanje čovekovo, ali strah je uvek bio, a danas je to i više — šansa i izazov! Uključujući i onaj najteži vid straha, strah od smrti. Jer i njega nemaju svi ljudi.

V. Mališić: I tako savremenik gotovo da ne vidi i ne razaznaje šta se s njim zbiva. On ne zna šta se s njim događa jer teško razgraničava istinu od zablude, dobro od zla, nametnuto od izabranog, stvarno od privida, racionalno od iracionalnog, afektivno od magijskog. Sudbina ga progoni, kako to reče Tarkovski, „poput ludaka naoružanog britvom“, a on se skriva u svetlim prugama i senkama svoje krhke nade. Recite na kraju ovog razgovora gde su mogućnosti da se čovek iskupi za svoje greške i grehove?

dr Jerotić: Reč *iskupljenje* u Vašem pitanju nosi religiozan prizvuk, kao i reč *greh*, ili, lepše rečeno, da bi se bolje prurušio pravi smisao, greška. Iskupljenje, doduše, može značiti i oslobađanje iz ropstva, isplata duga itd., ali se najviše ova reč održala u hrišćanskom značenju „propovedanje dela iskupljenja svima narodima, da ih sve obrati Hristu“. Hrišćanski govoreći, dakle, iskupljenja za greh ili grehove nema bez pokajanja. Da li primećujete kako ove reči deluju danas anahronično i izazivaju ili gnev ili blagi prezir u najboljem slučaju sažaljenje (nekad i samosažaljenje), a one su upravo večne i trajne. Ako se oslobodimo za trenutak crkve i crkvenog učenja, kao i svih vidova negativnog „popovanja“, pa iskreno i duboko zaronimo u stvarno značenje pojma greške i popravljanja te greške (u stvari greha i pokajanja), moramo uvi-

deti da na njima počiva život pojedinca, porodice i države.

Za čoveka se veli da je „grešno biće”, znači uvek spremno da pravi greške, veće ili manje, svesne ili nesvesne. Čuveno je mesto u Jevanđelju koje uspešno nadživljava sve istorijske epohe i sva carstva, kada su jevrejski učitelji zakona doveli pred Isusa grešnicu uhvaćenu u preljubi, koja je, po jevrejskom zakonu, bivala kažnjavana kamenovanjem. Šta će Isus reći, kušali su ga fariseji. A Hristos, pošto je prethodno sagao glavu i pisao čuteći po pesku grehe svakog od tih istih fariseja, podiže najzad glavu i reče: Koji je među Vama bez greha, neka prvi baci kamen na nju. Svi koji su optuživali razišli su se bez reči.

Na šta nas, zapravo, obavezuje ta univerzalna i inherentna sklonost čoveka da greši? Zar ne, da najpre ispravimo učinjenu grešku, a onda oprostimo drugom što je prema nama sagrašio, prosto zato, što smo i mi, možda na isti način, sagrašili prema njemu, ili nekom drugom čoveku. Još je Konfučije, pre Hrista, govorio da čovek koji napravi grešku i ne ispravi je, pravi drugu grešku, dok je Seneka bio mnogo stroži (valjda posmatrajući propast Rimskog carstva): Grešiti je ljudski, ali istrajati u tome đavolski.

A sve to danas, i naše greške i nepriznavanje grešaka toliko je aktuelno! Nije za mene zabrinjavajuće ni to što su ljudi mrzovoljni i nerasploženi, pohlepni na novac i položaje, već što postaju sve više i brže neodgovorni. I pojedinac, i čitav kolektiv učine neku grešku koja je jasna i malom detetu, do neba vapije, kako se to ranije lepo govorilo, tražeći ispravku. Tajac, dug i nikad prekinut tajac, jedini je odgovor. Stvorila se čitava zavera ćutanja, kao da smo upali među zaverenike koji pripremaju pokušaj ubistva Čoveka. Grobno ćutanje savesti i na kraju — niko nije kriv! Nasuprot veličanstvenim i dubokim rečima starca Zosime iz romana Dostojevskog *Braća Karamazovi*: Svi smo za sve krivi, evo nas, na kraju veka prosvetljenosti, i uzbudljivih naučnih dostignuća, kada se više niko ne oseća krivim na brodu koji lagano tone, a još uvek može da se spase.

Znate li odakle potiče, po mom mišljenju odricanje krivice i pojedinca i čitavog društva? Od nagomilanih grešaka (grehova), od straha da više ispravke (oproštaja) nema. Lakše je onda sve poricati, postati tup i ravnodušan, ako ne drukčije, onda i uz pomoć alkohola i droge. Da li ipak ima izlaza? Nemojte se iznenađivati poruci ipak samo jednog psihijatra („Svaki specijalist ima svoju grbu” — Niče) koji je celog života posmatrao i u sebi i kod drugih kako sve greške, ili bar većina, ne dolaze spolja, već iznutra, iz

srca čovekovog. Dosta smo opoganili kosmički prostor, Zemljinu atmosferu, vode i samu Zemlju, došao je čas da zavirimo u sopstveno srce, sedište duše i tela. Ono će nam nepogrešivo saopštiti i u čemu smo pogrešili, i kako grešku ispraviti. Svaka kriza je šansa i svaki sud nije za večnu osudu. Počnimo sa popravljanjem sebe, a ne više samo društva, i popravićemo i društvo. Hilijastičke ideje gnostičara pojavile su se onda kada se prestalo verovati u Isusa kao Mesiju i u Hristov drugi dolazak. Sve kasnije utopističke političke ideologije takođe su, kao i gnosticizam, samo hrišćanske jeresi.

Ne možemo ništa popraviti ni u najbližoj okolini našoj ako nismo nešto u sebi popravili. Lepo kaže narodna poslovice: Popravi sebe i već je jedan nevaljalac manje!

